

בירור זמן משמרות הלילה, להלכה ולמעשה

הנה בתחילת שו"ע או"ח סימן א' סעיף ב' פסק מרן: המשכים להתחנן לפני בוראו, יכוין לשעות שמשמרות הלילה, שהן בשליש הלילה, ולסוף שני שלישי הלילה, ולסוף הלילה, שהתפלה שיתפלל באותן השעות על החורבן ועל הגלות¹, רצויה.

ובשנים האחרונות פנו אלי כמה וכמה, גדולים וטובים, לברר היטב להלכה את זמן סופי ג' משמרות הלילה, להתפלל בהם כי הם עת רצון, ולא ידוע לרובא דעלמא איך לחשבם, ואם ניתן להציג לוח מבורר בזה. והנני להעלות על הכתב בקצרה את אשר העלתה ידי לברר בזה בס"ד. ובסוף הדברים הכנו לוח התואם לזמנים אלו, וכעת ניתן להכינו לכל זמן ומקום בעולם בעזרה"י.

והם ד' שיטות באופן חישוב סוף זמני ג' משמרות הלילה.

א. דעת רש"י ותוס', לחשב סופי המשמרות לפי חשבון הלילה מצאה"כ לעלות השחר.

ב. דעת הגר"א והמנחת כהן לחשב לחשב סופי המשמרות לפי חשבון מהשקיעה להניץ. [מלבד משמרה ב' להגר"א בלבד שזמנה באמצע משמרה ב' בחצות הלילה].

ג. דעת המלבי"ם לחשב מנקודת חצות שבאמצע הלילה, שש שעות שוות לפני תחילת הלילה ושש שעות לאחר תחילת הלילה.

ולדעת כל הנ"ל שעת חצות הלילה היא המקובלת בידינו להלכה מכל הפוסקים, י"ב שעות אחר חצות היום בדיוק.

ד. דעת המג"א והשערי ציון ש"ב שעות שוות אחר צאת הכוכבים הוי הלילה לענין עת רצון וחשבון המשמרות בלבד, וסוף ד' שעות שוות מצאה"כ הוי סוף משמרה ראשונה, ואחר ב' שעות שוות הוי חצות הלילה, ואחר ח' שעות מצאה"כ הוי סוף משמרה שנייה, ואחר י"ב שעות שוות מצאה"כ הוי סוף הלילה לענין המשמרות והגם שבקיץ הוא אחר 9 בבוקר.

ולשיטה זו חצות הלילה הוא שש שעות אחר צאת הכוכבים, לענין עת רצון, ואפילו שאינו באמצע הלילה בדיוק, ורוב הפוסקים לא ס"ל הכי. ועתה נבאר הדברים בס"ד מתחילת הסוגיא.

א. הנה במתני' ריש מסכת ברכות שנינו דסוף זמן קריאת שמע של ערבית לדעת רבי אליעזר עד סוף האשמורה הראשונה, וחכמים אומרים עד חצות, ורבן גמליאל אומר עד שיעלה עמוד השחר.

ובגמ' ג' א' מבררת הגמ' דעת רבי אליעזר דסובר דשלש משמרות הוי הלילה, [פירש"י, משמרות עבודת המלאכים ושיר שלהם נחלק לשלש חלקים]. והא דלא אמר עד ארבע שעות או עד שלישי הלילה שהוא זמן מבורר וניכר ואמר עד סוף האשמורה הראשונה, דאתא לאשמועינן דלא רק הוי משמרות ברקיעא, אלא יש כנגדם משמרות בארעא, דתניא רבי אליעזר אומר שלש משמרות הוי הלילה ועל כל משמר ומשמר יושב הקדוש ברוך הוא ושואג כארי שנאמר ה' ממרום ישאג וממעון קדשו יתן קולו שאוג ישאג על נוהו [הרי ג' שאגות], ולמדך שיש היכר לכל אדם בדבר, דכי היכי דאיכא ברקיעא יש גם בארעא, ויש בדארעא סימנים בכל משמר ומשמר, דמשמרה ראשונה חמור נוער, שניה כלבים צועקים, שלישית תינוק יונק משדי אמו ואשה מספרת עם בעלה. ולכן אמר ר"א עד סוף האשמורה הראשונה ללמדנו שיש משמרות בארעא ומשמרה ראשונה [דהיינו סופה כמבואר לקמן], זמנה מבורר דהוא הזמן שחמור נוער בלילה.

ועתה מבררת הגמ' מאי קא חשיב רבי אליעזר אי תחלת משמרות קא חשיב או סופם, דאי תחלת משמרות קחשיב, תחילת משמרה ראשונה סימנא למה לי אורתא הוא [צאת הכוכבים – רש"י], ואי סוף משמרות קא חשיב סוף משמרה אחרונה למה לי סימנא, ימנא הוא.

ומשני ב' תירוצים, תירוץ א', חשיב סוף משמרה ראשונה, ותחלת משמרה אחרונה, ואמצעית דאמצעיתא. ואיבעית אימא כולהו סוף משמרות קא חשיב, וכי תימא אחרונה לא צריך [סימן, שהרי ימנא הוא], למאי נפקא מינה למיקרי קריאת שמע למאן דגני בבית אפל ולא ידע זמן קריאת שמע אימת, [שאינו רואה את סימן היום שהרי הוא סגור בבית אפל], כיון דאשה מספרת עם בעלה ותינוק יונק משדי אמו ליקום וליקרי².

¹ ולחזק מעט בענין הקושי הידוע דמה תועיל תפילתנו על החרבן וכבר אלפי שנים מתפללים רבבות יהודים ועדיין לא נושענו. נרחיב בזה מעט בסוף המאמר מדברי הרמח"ל בספרו מסילת ישרים ומדברי המב"ט בספרו בית אלקים.

² עיין צ"ח שעמד בהרחבה דלמה לן הסימן למאן דגני בבית אפל לענין ק"ש, והרי כיון שהוא עת רצון שבו הקב"ה שואג על הגלות ועל חורבן הבית בסוף כל משמר ומשמר, נפ"מ דהוא עת רצון להתפלל אז, וכדאיתא בשו"ע ס' א' סעיף ב' דסוף הג' משמרות הוא זמן להתפלל על הנ"ל, וצריך הסימן דאשה מספרת עם בעלה לענין עת רצון להתפלל על הנ"ל. ותירץ בתו"ד הנוגע לנו בקיצור, שהוצרך לומר נפקא מינה לענין ק"ש משום דהעת רצון על הגלות צריך לכיון אותו העת ממש שמסיים המשמר וכיון דקאמר דגני בבית אפל א"כ עד שיקום ממטתו וילבש בגדיו כבר עבר העת, ולכן הוצרך לחדש שהוא נפקא מינה לענין ק"ש של שחרית שבאמת זמנה הוא אחר שיקום וילבש וכמ"ש התוס' בד"ה למאן דגני.

והקשו תוס', למאן דגני בבית אפל - וא"ת והלא רבי אליעזר בעי (לקמן דף ט): עד שיכיר בין תכלת לכרתי בקריאת שמע של שחרית [וא"כ עדיין לא יכול לקרוא מעלות השחר עד זמן משיכיר, והוא כרבע שעה אחר עה"ש ד-72]. וי"ל מכל מקום כיון שידע מתי יעלה עמוד השחר, קודם שיקום ויזמן עצמו כבר הגיע אותו עת³. [ובלשון תוס' הרא"ש מבואר יותר: לא שיקרא מיד, אלא מתוך שיעמוד בעמוד השחר יכוון לזמן קריאת שמע].

ומסיימת הסוגיא: אמר רב יצחק בר שמואל משמיה דרב שלש משמרות הוי הלילה ועל כל משמר ומשמר יושב הקדוש ברוך הוא ושואג כארי ואומר אוי לבנים שבעונותיהם החרבתי את ביתי ושרפתי את היכלי והגליתים לבין אומות העולם.

ושם בע"ב פלוגתא דרבי ר' נתן, דלר' נתן ג' משמרות הוי הלילה, ולרבי ד' משמרות הוי הלילה. ומייתי פסוקים לכל חד עיי"ש.

והרא"ש בסימן ב' סיכם הסוגיא להלכה: גמ' עד סוף האשמורת הראשונה דברי רבי אליעזר, מסקינן דסבר ג' אשמורות הוי הלילה. והאי דלא קאמר שלישי הלילה, מילתא אגב אורחיה קמ"ל דאיכא משמרות ברקיע כי היכי דאיכא משמרות בארעא⁴. דתניא ר"א אומר שלש משמרות הוי הלילה, ועל כל משמר ומשמר יושב הקב"ה ושואג כארי שנאמר ה' ממרום ישאג וממעון קדשו וגו' שאוג ישאג על נוהו, ואיתמר נמי אמר רב שמואל בר מרתא משמיה דרב ג' משמרות הוי הלילה ועל כל משמר ומשמר הקב"ה אומר אוי לבני שבעונותיהם החרבתי את ביתי ושרפתי את היכלי והגליתים לבין אומות העולם. וראוי לכל ירא שמים שיהא מצר ודואג באותה שעה ולשפוך תחנונים על חורבן בית המקדש כמו שנא' קומי רוני בלילה לראש אשמורות.

וכן בקיצור פסקי הרא"ש: ראוי לכל ירא שמים שיהא מצר ודואג בסוף כל אשמורה משלש אשמורות של לילה ולשפוך תחינה על חורבן בית המקדש כמו שנא' קומי רוני בלילה לראש אשמורות.

והעתיקו בטור בסימן א': וכל שכן אם ישכים קודם אור הבוקר לקום להתחנן לפני בוראו מה יופיו ומה טובו, וטוב למי שמקדים שיכוין לשעות שמשנתות המשמרות, שהן בשלישי הלילה, ולסוף ב' שלישי הלילה, שבאלו הזמנים הקב"ה נזכר לחורבן הבית וגלות ישראל שבין האומות. והתפלה שיתפלל אדם באותה שעה על החורבן והגלות רצויה וקרובה להתקבל.

ובשו"ע סימן א' ס"ב: המשכים להתחנן לפני בוראו יכוין לשעות שמשנתות המשמרות, שהן בשלישי הלילה, ולסוף שני שלישי הלילה, ולסוף הלילה. שהתפלה שיתפלל אדם באותם השעות על החורבן ועל הגלות רצויה.

ב. ועתה נבוא לברר מתי זמן סופי הג' משמרות לפי כל השיטות שהוזכרו לעיל בהרחבה, מאשר עלה בידי בס"ד.

מדברי רש"י שכתב ע"ד הגמ' שתחילת אשמורה ראשונה אורתא הוא פי' "צאת הכוכבים", מבואר שנקט שתחילת המשמרות מצאת הכוכבים, ומדברי תוס' שכתבו דמאן דגני בבית אפל הרי צריך להמתין לזמן משיכיר, מוכח דהסימן דסוף אשמורה שלישיית הוא עה"ש, ולא הנה"ח, וכדכתבו בהדיא בתירוץ. וא"כ יוצא מדברי רש"י ותוס' בסוגיין דחשבון המשמרות הוא מצאת הכוכבים לעלות השחר.

³ פ"י וי"ל מכל מקום כיון שידע מתי יעלה עמוד השחר [על ידי שישמע אשה מספרת עם בעלה וכו', א"כ] קודם שיקום ויזמן עצמו [מעת עלות השחר עד שיתכונן לקרוא ק"ש] כבר הגיע אותו עת [שיכיר בין תכלת לכרתי, וכיון שהגיע הזמן יכול לקרוא ק"ש].

⁴ משמע שלמד הגמ' דהיה ידוע שיש משמרות בארעא, ואתא ר"א לאוספי דיש משמרות ברקיע, ומקור להא דאיכא משמרות בארעא הוא מקראי דר' נתן ורבי ג' ב' דקאי על ארעא, וקמ"ל דיש ג' עת רצון בלילה בזמן משמרות הרקיע, ואת זה נלמד מדלא קיצר ר"א לומר שלישי הלילה וקאמר סוף האשמורה הראשונה דסמיך על דבריו בברייתא דתניא ר"א אומר שלש משמרות הוי הלילה ועל כל משמר ומשמר יושב הקב"ה וכו'.

וביארתי כהגירסא שלנו ברא"ש ודלא כשינוי הגירסא שכתב המעדני יו"ט באת ה': נ"ל דה"ג דאיכא משמרות בארעא כי היכא דאיכא ברקיע. וכן מוכח מפירוש"י. עכ"ל. ועוד יש להעיר שאם אתא לאשמעינן דאיכא משמרות בארעא הוה ל' לאתויי הסימנים דחמור נוער וכו' שהרי מעצם דברי ר"א דג' משמרות הוי הלילה ועל כל משמר הקב"ה שואג וכו' אין ראייה דאיכא בארעא, דאפשר שהם בשמים, רק מהסימנים דחמור וכו' מוכח כן, ואפשר ליישב לפי"ד דקיצר הרא"ש רק הנוגע לענינו, אבל לדבריו א"ש טפי דהביא ראייה על עיקר דבריו, שיש משמרות ברקיע, וזה מדעל כל משמר ומשמר יושב הקב"ה ושואג.

ושו"ר במהרש"א בחידושי אגדות: ויותר נכון גירסת הרא"ש קמ"ל דאיכא משמרות ברקיע כי היכי דאיכא משמרות בארעא כו', ואהא מייתי שפיר דתניא ר"א כו' על כל משמר ומשמר יושב הקב"ה כו' דהיינו דאיכא משמרות ברקיע, [שהרי הא דאיכא משמרות בארעא לא איצטרך לאשמעינן דכמה קראי כתיבין]. וקמ"ל דיש לאפוש ברחמי באותה שעה כמ"ש הרא"ש, לכך נקט ר"א סופן משמרות כדמסיק דהיינו בשלישי הלילה ובשני שלישי הלילה ובסוף הלילה דבאותה שעה יושב הקב"ה ושואג כו'. ויש לבאר ולהשלים דבריו דכתבתי.

ושו"ר שמביאים דברי תוס' הרא"ש בהדיא כגירסת הרא"ש בהלכות, ונדחו דברי המעדני יו"ט.

ולסיכום: איכא ג' גרסאות בסוגיא, גירסת רש"י: דאיכא משמרות בארעא כי היכא דאיכא ברקיע. והראיה מהברייתא רק דאיכא משמרות בארעא, מדהביא סימניהם על פי הנהוג בארץ.

ולזה תואם גם נוסח כ"י אוקספורד (366): והא קמ"ל דכי היכי דאיכא משמרות ברקיעא הכי נמי איכא משמרות בארעא.

וגירסת הרא"ש כפי שהיא בתוס' רא"ש וכו': ואגב אורחיה קמ"ל דאיכא משמרות ברקיעא כי היכא דאיכא משמרות בארעא. ופירושו כנ"ל.

ולזה תואם גם נוסח כ"י פריז 671 וכו"ז ב"ש כ"י מינכן: כי היכי דאיכא [שלש] משמרות בארעא [הכי נמי] איכא [נמי] [שלש] ברקיעא. וכבר עמד בזה בעל דק"ס ע"ש.

והגירסא כפי שהיא לפנינו בדפוסים: והא קא משמע לן דאיכא משמרות ברקיע ואיכא משמרות בארעא, ועיין באמרי נועם שכתב לפי גירסא זו דקמ"ל ב' דברים גם דאיכא משמרות ברקיע, וגם דאיכא סימנים ברקיע לדעת המשמרות שבארעא, עיי"ש.

ועיין בסוף המאמר מדברי המלבי"ם בארצות החיים מה שפירש לגירסאות הרא"ש ורש"י.

ואכ"מ להאריך שבודאי כוונתם לצאה"כ דר"ת דהיינו ד' מיל אחרי השקיעה, ולא לצאה"כ דהגאונים דג' רבעי מיל אחרי השקיעה. גם בגלל שזו שיטת רש"י ותוס' בפסחים צ"ד ובכלל הש"ס כשיטת ר"ת בצאת הכוכבים, וגם בגלל שרק אם נחשב מצאה"כ דד' מיל לעה"ש יהיה חצות שהוא אמצע המשמרת האמצעית בחצות הלילה האמיתי, שהוא חצי הלילה, והוא בדיוק י"ב שעות אחר חצות היום, דאם נתחיל הערב בצאה"כ דג' רבעי מיל אחר השקיעה ונסיימו בעה"ש, חצות לא ייצא באמצע הלילה, ולא יהיה מכוון י"ב שעות אחר חצות היום.

ב. וכתב המג"א בסק"ד: המשכים. המקובלים האריכו בענין תפלת חצות. וברקנטי פרשת בראשית כתב וז"ל וי"א זמן בקשת רחמים הוא סוף הלילה ואני אכריע כי בחצות ראוי לבקש רחמים על כנסת ישראל ועל בניה כו' ובסוף הלילה יבקש צרכיו ובקשה זו צריכה להיות בנפילת אפים ע"כ. ועיין סי' קל"א ס"ב. ובגמרא דילן לתירוץ הראשון דנתן סימן לאמצעית דאמצעיתא והיינו חצות משמע דעת רצון הוא ולתירוץ השני לא משמע כן. ועיין בזוהר ויקהל עמוד שמ"ב דלעולם חשבינן הלילה ליי"ב שעות הן בקיץ הן בחורף אע"ג דלענין תפלה אינו כן כמ"ש סי' רל"ג [וכדפירש שם המג"א בסק"ד: ואע"ג שכתבתי בסימן א' ס"ק ד' בשם הזוהר (ח"ב קצ"ה ב') שלענין חצות לילה חשבינן הלילה ליי"ב שעות שאני התם דלגבי הקב"ה לילה כיום יאיר ולכן חושב לעולם י"ב שעות לילה, ואנחנו צריכים לכוון העת שהוא רצון לפניו, אבל התפילות נגד תמידין תיקנום, ומסור בדינו הכל לפי המקום ולפי אופן מהלך החמה, וכן השבתות והמועדים⁵]. וכ"כ שערי ציון⁶.

העולה מדבריו דלדעת הזוהר לעולם חשבינן הלילה ליי"ב שעות שוות המתחילות מצאת הכוכבים, ומשמע דהן לענין חצות, דאחר שש שעות הוי חצות הלילה, והן לענין ג' משמרות כן הוא הדרך לחשבם.

וכן אני למד מדברי הפמ"ג (באשל אברהם כאן) שהאריך בזה וכתב בתוך המהלך הראשון "וזה כפי שהבין המג"א כאן", דהן לענין המשמרות והן לענין חצות מונים שעות שוות מצאת הכוכבים. וכן נקט בשיטתו בעל ארצות החיים - המלבי"ם ז"ל יובאו דבריו לקמן.

וז"ל הפרמ"ג: (ובהערות ביארנו אופן החשבון לפי כל מהלך בדבריו): ומה שכתב בשם הזוהר הוא דבתפלה חושבינן שעות זמניות, אבל חצות חושבינן לעולם לילה י"ב שעות שלימות, דהיינו כל שעה חלק א' מכ"ד, [וי"ב שעות מתחילת הלילה הוה לילה ואחר י"ב שעות נחשב ליום לענין זה], ולפי זה בחורף ליל ארוך ט"ו שעות, לאחר שש שעות מתחלת הלילה זמן חצות, ובקיץ לילה ששה שעות, זמן חצות באור הבוקר מיד, ועיין סימן רל"ג במ"א ס"ק ד'.

ומפני שיש בכאן ענין עמוק אמרתי אשיחה וירווח לי, הנה יש לי בכאן ד' פירושים.

א'. דאשמורת הם תמיד לכל משמר ד' שעות, כל אחת חלק מכ"ד לא זמניות, וחצות גריר בחר האשמורת דבאמצע משמר ב' זמן חצות, ובין בחורף וקיץ זמנו לאחר שש שעות ממש. וזה כפי שהבין המ"א כאן. ויקשה א"כ מה פריך סוף אשמורה אחרונה יממא הוא הא נפקא מינה בקיץ בלילות קצרות ובין בלילות ארוכות עיין בכור שור⁷.

⁵ וכתב שם המג"א בתחילת דבריו: דלא כיש מי שכתב דלעולם חושבינן (עד) הלילה עד י"ב שעות ואח"כ מתחיל היום, דליתא, דהא זמן מנחה מחצות היום ולמעלה וילפינן מבין הערבים משיטת החמה למערב, וא"כ הוי באמצע היום ממש, וגם לרבנן שחרית עד חצות ממש ששוב אסור להקריב תמיד של שחר ומינה לרבי יהודה עד ד' שעות דהיינו שליש היום. עכ"ל. א"ה דא"ס. אני לא מצאתי מי שכתב דחושבינן הלילה עד י"ב שעות גם לענין שאר זמני היום, ולא מצאתי עדיין מי שיציין לשיטה מופרכת כזו.

⁶ ספר שערי ציון נתחבר על ידי רבי נתן נטע הנובר הי"ד ב' ספר יון מצולה על קורות גזירות ת"ח ות"ט, ובשער א' תיקון חצות כתב שם: וצריך אתה לדעת, שזמן חצות לילה הוא שוה בין בחורף בין בקיץ, זמנה אחר ו' שעות בלילה. וכן מוכח בזוהר ריש פרשת ויקהל (זהר עמוד שמ"ג זהר קטן דף קל"ה) וזה לשונו: בכה רבי אלעזר ואמר תא חזי עד השתא קודשא בריך הוא אדדעזע תלת מאה ותשעין רקיעין ובטש בהו ובכה על חרבן בית המקדש ואוריד תרין דמעין לגו ימא רבא ואדכר לבנוהי מגו בכיה בגין דתלת סטרין אתפלג ליליא בתריסר שעתא דהוי רשימין ביה, ואי אתוספין שעתא בליליא אינון שעתא דמתוספי דיממא אינון ולא אתחשבו מליליא בר תריסר דאינון דילה וכו', וצא לנו מזה בחורף שהלילות ארוכין אינון נחשבים מן הלילה רק י"ב שעות והמותר שייך ליום, והוא הדין להיפך בקיץ. נמצא שחצות לילה בכל פעם אחר ו' שעות בלילה, וחורף וקיץ זמנם שוה.

וכן משמע מספר עץ חיים וזה לשונו: ואם יקום בלילות הקיץ סמוך לבוקר שאז הלילות קצרים ואין שהות לעשות התיקון ולעסוק בתורה אחר כך, טוב יותר לעשות התיקון תחלה אף על פי שאין לו זמן ללמוד אחר כך, עד כאן לשונו, משמע מזה שאף בקיץ זמנה אחר ששה שעות בלילה קודם אור הבקר, דאילו היה זמן חצות לילה דוקא בחצות אפילו בקיץ, היה זמן רב לעסוק בתורה אחר התיקון יותר מב' שעות. עכ"ל.

והנה אין כאן מקומו לדון בכל דבריו, והאריכו בזה הרבה האחרונים, רק אציין לשו"ת שב יעקב סימן א' שדחה פ' השערי ציון בזוהר, דמהכי תיתי להוסיף כל השעות בסוף ולהתחיל היום בין בקיץ בין בחורף בצאה"כ אדרבה יש להוסיף בקיץ חלק מהשעות לפני הלילה וחלק אחריו כך שחצות יהיה בדיוק י"ב שעות אחר חצות היום, וגם הרש"ש בספרו נהר שלום כותב כן, דכוונת הזוהר דו' שעות לפני חצות הלילה המדויק הוה תחילת הלילה, אבל זמן חצות הוא י"ב שעות אחר חצות היום, ושני גאונים אלו סוברים לכא' כשיטת המלבי"ם ותובא לקמן.

ולענין ראיית הרב שערי ציון מספר עץ חיים, הנה מקורו הוא משער הכוונות ענין דרושי הלילה סוף דרוש ד', וז"ל מהרח"ו: וצריך להזדרז בכל יכולתו לקום בחצות לילה ממש, והנה אם הוא בלילי הקיץ הקצרים (אף כשיקום משנתו יהיה קרוב לעמוד השחר) [אפילו אם קם משנתו קרוב לעמוד השחר – מכת"ו] אל תחוש לעסוק בתורה באותה שעה, רק שתעשה סדר הבכיה כזכר ואח"כ אם ישאר זמן תעסוק בתורה וכו'. עכ"ל. ואין מכאן שמץ ראייה, דכוונת הרב דכיון דהלילה קצר אפשר דיין מאוחר ולכן גם יקום מאוחר קרוב לעמוד השחר ואין לו פנאי, אבל לא בגלל שחצות סמוך לעה"ש כהבנת השערי ציון, ואכמ"ל.

וגם בספר דברי יוסף (שווארץ) בדרך מבוא השמש (עמוד ס') דחאו כן, דודאי רבינו האר"י דיבר באופק א"י שגם בקיץ יש 8 שעות בלילה, וכתב: אלא ודאי כך הוא כוונתו, מאחר שבקיץ הלילות קצרים וכיון שישן בתחילת הלילה בקל הוא שנרדם בשינה איזהו שעות עד שיעור כבר עבר חצות הלילה והוא סמוך לבוקר ואין לו שהות לעשות התיקון וללמוד, מה שאין כן בליל החורף שלילות ארוכים אף אם ישן חמש שעות ויותר וכל לקום בחצות ממש.

אבל גם הוא מודה אם לא ישן כלל וניערור כל הלילה, או שהתגבר כארי לקום בחצות הלילה ממש, ודאי יש לו שהות לתיקון וללמוד אפילו בלילות קצרים בזמן הקיץ כי חצות הלילה הוא פה עיה"ק יותר משתי שעות קודם עלות השחר. והנה לא יש שום ראייה שחצות הלילה הוא תמיד שש שעות בלילה והבן. עכ"ל.

⁷ (ברכות ד"ה גמ' ר' אליעזר), שהקשה כן. ולחומר הקושיא יש לדחוק שבאמת פליג הזוהר על הבבלי בזה, ולפי"ד הזוהר לא מתקומא הסוגיא.

ואופן עשיית החישוב בלוח לפי זה הוא, לחשב תמיד י"ב שעות שוות מצאת הכוכבים, ואחר ד' שעות סוף משמר א', ואחר עוד ב' שעות חצות, ואחר עוד ב' שעות סוף משמר ב', ואחר עוד ד' שעות סוף משמר ג', וביום השוה הוא בעלות השחר, אמנם בקיץ הוא לפני עה"ש כמה שעות, ובחורף הוא אחר הנץ כמה שעות ולא איכפת לן בזה. זמן זה הוא המופיע בלוח כשיטת המג"א ושערי ציון.

הפירוש השני. כפי משמעות גמרא דילן, דאשמורת תמיד כל הלילה בקיץ וחורף, וחצות בחצי משמר שניה חצי הלילה ממש הן בקיץ או בחורף.⁸

הפירוש השלישי. הוא בגמרא, דוודאי אשמורת זמניות הן, וחורף וקיץ כל הלילה אומרים המלאכים שירה ולא יותר, וקרא מסייעני יומם יצוה ה' חסדו ובלילה שירה עמי, רק בלילה אומרים שירה ומיד בקיץ כשיאיר היום מפסיקין, אבל חצות אין גריר אחר האשמורת, ואתי שפיר טובא כי לתירוץ א' אמר לאמצעות דאמציעתא היינו חצות, ותירוץ ב' דוחק לאוקמיה למאן דגני ואמאי לא כתירוץ א', וכי תימא דסובר דחצות לאו עת רצון וכי יפלוג אברייתא יבמות דף ע"ב דחצות עת רצון כמ"ש בבכור שור, אלא דסובר חצות תמיד אחר ששעות ממש מתחלת הלילה לא שעות זמניות, ואין נגרר אחר חצי אשמורה שניה, ומש"ה הוכרח לשנוי למאן דגני כו'. וסבור הייתי לומר קישור דברי המג"א שכתב ולתירוץ ב' לא משמע כן, א"כ קשה מיבמות דף ע"ב, ולזה אמר דבזוהר משמע חצות בקיץ וחורף אחר ששעות ממש ומש"ה אמר ואיבעית אימא ופסקינן כתירוץ בתרא. אלא דבזוהר אי אפשר לפרש כן שכתב שם דבחורף אחר י"ב שעות דיממא הוא, א"כ אף אם נאמר דבקיץ מיד בהאיר השחר פוסקין השירה כי יומם יצוה חסדו רק בלילה שירה עמי אכתי מה פריך יממא הוא הא נפק"מ ללילות "ארוכות", וזה שהא"ר אות א' לא הקשה כי אם מארוכות לא מקצרות (עי' מה שכתבתי בחידושינו מזה).⁹

הפירוש הרביעי, בזוהר, הוא דוודאי בלילות ארוכות ט"ו שעות אין אומרים שירה רק י"ב שעות ממש ובקיץ דקצרות ששעות אומרים רק עד השחר דהכי כתיב ובלילה שירה עמי, וא"כ חצות נגרר תמיד אחר האשמורת, שבחצי אשמורה שניה חצות, ונמצא בחורף זמנו אחר ששעות ממש ובקיץ בחצי הלילה ממש¹⁰, וקשה על מ"ש המג"א בזוהר משמע בין "בקיץ" ומנא ליה זאת וצ"ע. ועי' זוהר שם משמע דחצות גריר אחר אשמורת ובמה שכתבתי כאן יש לומר כן. עכ"ל.

סיכום דעת המג"א והשערי ציון [כפי' א' דהפמ"ג], וכן פירשוהו בארצות החיים ועוד, דלעולם מנינן ששעות שוות מצאת הכוכבים, ואז הוי חצות, והוא אמצע המשמרה האמצעית. וסוף משמרה ג' יש והוא לפני סוף הלילה כגון בימי החורף שהלילה ארוך, ויש שהוא בתוך שעות הבוקר וכגון בימי הקיץ כאשר הלילה קצר.¹¹

ומש"כ המג"א דלתירוץ שני בגמ' דילן אין חצות זמן עת רצון, ופליג איתירוץ קמא, כן הוא פשוט הסוגיא, אמנם לרבינו הגר"א לא ניחא בזה וחדש באמרי נועם וכן יש לפרש דבריו בביאור השו"ע, דגם לתי' שני חצות היא עת רצון, ולא אמרו סוף משמרות רק בראשונה ושלישית, וראה דברינו לקמן בכירור שיטת הגר"א בזה בהרחבה.

ג. והנני לבאר דעת הגר"א בזה. ויש בזה ב' חלקים, חלק אחד דבברו על דברי המג"א באופן חשבון שעות משמרות הלילה. וחלק שני בזמן העת רצון דמשמרת שניה.

ונברר תחילה את שיטת הגר"א בענין חשבון שעות משמרות הלילה.

והנה כתב בזה רבינו דברים ברורים בביאורו לשו"ע סי' תנ"ט, ונפתח בדבריו המסודרים בספר אמרי נועם כאן (המוסגר במרובע הם מדברי עורך האמרי נועם): יש אומרים דחשבינן י"ב שעות היום מעמוד השחר עד צאת הכוכבים [תוס' כאן ד"ה למאן ותוס' פסחים י"א ע"ב ד"ה אחד ותרומת הדשן סי' א'], ולהרמב"ם חשבינן להו מנץ החמה עד שקיעת החמה [כונתו לדברי הרמב"ם כפי' המשנה פ"ג דפסחים על המתני' דשם בצק החרש בענין שיעור מיל וכמו שפירש דבריו במעדני יו"ט על הרא"ש פ"א דברכות סי' י' אות ט' וכ"כ ביאור הגר"א ז"ל סי' תנ"ט סק"ה] ורבינו הסכים כהרמב"ם, [ע"ש ביאורו סי' תנ"ט סק"ח בארוכה].

⁸ אופן עשיית החישוב לפי זה, מחלקין הלילה מצאת הכוכבים לעה"ש לי"ב שעות זמניות, והחצי שלהם הוא חצות, והוא אמצע אשמורה ב', וסוף אשמורה א' הוא ב' שעות זמניות קודם חצות, וסוף אשמורה ב' הוא ב' שעות זמניות אחר חצות, וסוף אשמורה ג' הוא בעה"ש. וכשיטה זו נקטו הרבה מהאחרונים לעיקר, וכ"פ במ"ב סק"ט ושעה"צ ס"ק י"ג בשם שערי תשובה וארצות החיים ושאר הרבה אחרונים דלא כמג"א, לענין חצות, שהוא באמצע הלילה ממש. וכן עשינו בלוח גם לענין אשמורות על פי רש"י ותוס' בסוגיא, דס"ל דזמן תחילת המשמרות הנזכר בגמ' אורתא הוא צאת הכוכבים כמ"ש רש"י, וסוף זמנם בעה"ש כמ"ש תוס'. וחצות הוא ככל האחרונים והמ"ב הנ"ל באמצע הלילה בדיוק ובאמצע אשמורה ב'.

⁹ אופן עשיית החישוב לפי זה, דלמשמרות מחלקין הלילה מצאה"כ לעה"ש לי"ב שעות זמניות וכל ד' שעות הוי סוף משמרה, וסוף משמרה ג' הוי בעה"ש, שהרי רק בלילה אומרים המלאכים שירה, וחצות תמיד אחר ששעות שוות מצאה"כ, ולפי"ז יכול לצאת חצות אחר סוף אשמורה שניה, כגון בחורף שכל הלילה ששעות, סוף משמרה ב' יהיה אחר ד' שעות מצאה"כ וחצות אחר ששעות, והוא פלא. ועכ"פ דוחה רבינו מהלך זה, כיון דבזוהר אי אפשר לפרש כן.

¹⁰ אופן עשיית החישוב משתנה בין קיץ לחורף, דמדקדק לשון הזוהר דבחורף אחר י"ב שעות יממא הוא, שלעולם אין הלילה ארוך מ"ב שעות שוות גם בחורף שהוא ט"ו שעות, אמנם בקיץ הלילה מסתיים עם שחר כדכתיב שרק בלילה שירה עמי, והמשמרות משתנים בין חורף לקיץ, שבחורף הם י"ב שעות לחלק לשלש, ובקיץ הם ששעות לחלק לשלש, וחצות נגרר אחר המשמרת דתמיד הוא באמצע משמרת ב', דהיינו באמצע מה שמוגדר לילה בחורף אמצע י"ב שעות ובקיץ אמצע ו' שעות.

¹¹ והנה מצינו בקדמונים שנקטו כדרך זו לחישוב שעות התקופות והמולדות, הלא הם התשב"ץ בשו"ת סי' ק"ט, ובספר דבר שמואל לר"ש אבוהב סי' ר"ד, אלא דהם ס"ל דמונים שעות שוות משקיעת החמה, ולא מצאת הכוכבים כאמור כאן, וקבעתי גם שיטות אלו לענין תקופות ומולדות בלוח עתים לבינה עיין שם, וכאן אכמ"ל. ולענין צאת הכוכבים משמנו יש לקבוע את תחילת הלילה, בפשוטות הזמן הוא כר"ת 72 דק' במע' אחרי השקיעה, וכן קבענו כאן, שהרי רש"י ותוס' שהם אבהוון דשיטה זו ודאי ס"ל כר"ת כידוע שיטתם בש"ס, ואם נחשב מצאה"כ ד-13 דק' חצות לא יצא באמצע הלילה בדיוק.

אלא שמנהג ברסלב הנוהגים ע"פ המג"א הוא לספור מ-20 דק' אחרי השקיעה ששעות שוות, ולדעתם אין לחוש לחוסר הדיוק בנקודת חצות, שהרי בין כה וכה לשיטה זו אין קשר בין החצות למציאות, שהרי אינו אמצע הלילה ההלכתי. ובאמת שאם נאמר כך נוכל לחשב זאת מכמה וכמה שיטות בצאת הכוכבים דמאי חזית, ואין לדבר סוף, ולכן נקטנו לשיטה אחת לעיקר והלכנו עמה בכל הלוח, ואמנם המעוניינים לחשב חצות וסופי משמרות לפי שיטות אחרות ניתן לחשב להם זאת בצורה פרטנית, ואשתדל בזה בלי נדר.

ולפי דעה קמייתא קשה קושית תוס' כאן ד"ה למאן דגני, ותירוצם הוא דחוק דצריך לאוקמא דמיירי דוקא במי שישן בלא בגדים או שהבהכנס רחוק ממנו מאד שיהיה צריך הכנה כ"כ [היינו מן עלות השחר עד שיכיר בין תכלת לכרתי]. והיינו משום דס"ל דשעות היום חשבינן מעמוד השחר וע"כ גם המשמורת מסיימים נמי בעמוד השחר, [כונתו כיון שהקשה בגמ' אי ס"ל שלש משמורת הוה לילה לימא ארבע שעות ואי ארבע משמורת לימא שלש שעות, מוכח מזה דשיעור השעות ושיעור אשמורת נחשב על זמן אחד, ואם השעות מן צאת הכוכבים עד עמוד השחר גם המשמורת כן המה]. ואמר בגמ' ליקום וליקרי משמע שבסוף המשמורה שהוא עמוד השחר כבר הגיע זמן ק"ש. ועל זה מקשי התוס' שפיר והא ר"א סבר כדי שיכיר בין תכלת לכרתי, ותירצו בדוחק כנ"ל.

אבל לפי פ"י הרמב"ם דסבר דשעות היום מתחיל מהנץ החמה [וע"כ גם שעות הלילה מסיימין עד הנץ החמה], וע"כ המשמורת של הלילה מסיימין נמי עד הנץ החמה [והסימן הוה קרוב לסופו] ונץ החמה הוה שפיר זמן ק"ש לכל הדיעות.

[א"ה. ונראה לכאורה שלפ"י הגר"א ז"ל צ"ל שהסימן אינו על רגע אחרונה של המשמר, רק על קרוב לסוף האשמורה והסימן מודיע שסוף האשמורה הוא קרוב לבוא, וגם שיעור שהתינוק יונק משדי אמו יש לו איזה משך, וכשימהר אז לקום ולקרוא ק"ש וכלשון הגמ' ליקום ולקרי עדיין לא יהיה עובר זמן ק"ש גם לר"א¹². ונראה עוד מה שכתב כיון שאשה מספרת עם בעלה ליקום כו' היינו שהבעל כבר קם וקרא ק"ש ורק קרוב לסוף המשמר גם האשה נעורה ואז היא מספרת עם בעלה שהם בחדר אחד והשוכב בחדר השני שומע שהם מספרים זה עם זה בעניני צורך הבית, הנצרך לדבר בעת הקימה. ופ"י זה נכון לכאורה, ועפירש"י בד"ה ואשה [שכתב: ואשה מספרת עם בעלה - כבר הגיע קרוב ליום, ובני אדם מתעוררים משינתן, והשוכבים יחד מספרים זה עם זה], ולפירש"י נראה שמפרש כפי' התוס', שאל"כ יקשה הא הבעל צריך ג"כ לקרוא ק"ש כיון שקרוב לסוף זמנו.

ועי' באריכות בענין זה אם נחשב השעות מנץ החמה או מעמוד השחר בביאור הגר"א ז"ל סי' תנ"ט סק"ה ובלבוש סי' רל"ג וסי' רס"ז ובמג"א סי' נ"ח סק"א ובסי' רל"ג סק"ג וסק"ד ובסי' תס"ג סק"ג ובסי' תנ"ט סק"ג וע"ע במעדני יו"ט שם פ"ק דברכות סי' י' אות ט']. עכ"ד האמרי נועם. ויוצא מדבריו בהדיא דלדעת הגר"א סוף משמר ג' הוא בהנץ החמה.

ויש להקשות שדבריו בקטע זה סותרים לדבריו בתחילת הדיבור, והבאתים לקמן, שכתב "והשתא כולהו משמרות צריך [לסוף זמן ק"ש של ערבית], לר"א סוף משמורה הראשונה, לחכמים אמצעית דאמצעיתא היינו חצות הלילה, לר"ג סוף משמורת האחרון שהוא עמוד השחר". עכ"ל. ומבואר שסוף אשמורה שלישית הוא הזמן לר"ג, ועל כרחין הוא עמוד השחר, דכ"ה במתני' רבן גמליאל אומר עד שיעלה עמוד השחר, ושם א"א לפרש עד הנץ החמה בשום אופן. ואולי יש ליישב בדוחק שמפרש כן לדעת רש"י ותוס' בסוגיא דסוף משמרה ג' הוא בעה"ש אמנם ליה לא ס"ל כן, אלא בהנץ החמה, וצ"ע.

ונעבור לדברי רבינו בביאורו לשו"ע סי' תנ"ט דהם מעצם כתב ידו¹³, דהנה כתב המג"א בחידושו המפורסם מאד בסי' נ"ח: דסוף זמן ק"ש ג' שעות הכא לכו"ע מנינן מעה"ש, וכן משמע בגמ' ברכות ג' א' בתוס' ד"ה למאן דגני, ובגמ' שם ע"ב גבי הא דפריך מדוד, עכ"ל.

ולכאורה בתוס' דילן מבואר רק דסוף משמרה ג' הוא בעה"ש, אבל מנין שחשבון השעות לק"ש הוא מעה"ש ולא מהנץ, וכן הקשה הגר"א בביאורו לסי' תנ"ט (ס"ב) בתו"ד: ואף גבי [סו"ז] ק"ש כן הוא [ג' שעות מהנץ החמה], ודלא כמג"א ריש סימן נ"ח שכתב נראה לי דהכא לכו"ע מנינן מעלות השחר, והביא ראיה מתוס' בברכות ג' א' ד"ה למאן, וראיתו לענין ק"ש אינה כלום משם, אבל הראיה משם הוא דחשבון ג' משמרות של לילה הוא עד עלות השחר, עכ"ל. [ועכ"פ לענינו כבר כאן מבואר שנקט בדעת תוס' דחשבון המשמרות הוא עד עה"ש].

והנה האריכו האחרונים מאד, לבאר וליישב דברי המג"א, וראיותיו מתוס' וגמ' דברכות, ופירשו הדגול מרבבה הלבושי שרד והמחצית השקל שם [וכ"פ הגר"א ראה לקמיה], דמהתוס' והגמ' ביחד הביא המג"א ראיה להא דסו"ז ק"ש הוא ג' שעות מעה"ש, דבגמ' אמרו דר' נתן הסובר דג' משמרות הוי הלילה וכל משמר ד' שעות סובר כו' יהושע דסו"ז ק"ש בסוף ג' שעות ביום, ומה שאמר דוד קידמו עיני אשמורת שית דלליא ותרתי דיממא כי היה קם מוקדם ב' משמרות קודם שאר המלכים, והיינו ח' שעות, שש שעות מחצות הלילה וב' שעות ביום [דשעה לוקח למלכים לקום מתחילת שעה ג' עד סופה¹⁴], וח' שעות הם ב' אשמורות. והנה תוס' אמרו דג' משמרות מסתיימות בעה"ש, ומאז מונים את הב' שעות הנ"ל, ואם איתא דמונים מהנץ החמה הא הוי עוד שעה וחומש או שעה ומחצה ולא הוי תרתי דיממא אלא למעלה מתלת דיממא.

¹² נראה דכוונתו ליישב שהרי לר"א סוף זמן קריאת שמע הוא בהנץ החמה כמבואר בברכות ט' ב', ועכ"ל שיסיק ק"ש לפני הנץ. וכן ביאר בהרחבה במנחת כהן, הובא בסמוך.

¹³ ולא מכתבי תלמידים כהאמרי נועם, אם כי גם הנכתב כאן חלקו הוא משנות אליהו שגם הוא מכתבי התלמידים, ועכ"פ אפשר שהוא כתבם בעצמו בזקנותו, כן נראה מסגנון לשונו הקצרה, ועיין בהערה הבאה.

¹⁴ וכלשון רבינו בשנ"א (ברכות פ"א מ"א): והא דקאמר דוד קידמו עיני אשמורת וכתב חצות לילה אקום, היינו שית דלליא ותרתי דיממא, כי בשעה שלישית אז עומדין שאר מלכים דהיינו מתחילת שלישית עד סוף הן עומדין, ולכן זמן ק"ש של שחרית עד סוף שעה שלישית כי עדיין לא קמו כל המלכים עד סוף השעה, וקרינן זמן קימה אבל דוד היה משבח את עצמו שעמד קודם המלך הראשון שעמד תחילת שעה שלישית בשני אשמורות.

וכאמור, גם רבינו הגר"א ביאר כן בהמשך דבריו את ראיית המג"א, דבקטע הנוסף בזקנותו משנו"א ברכות¹⁵, בסוף ביאור הגר"א לשו"ע הנ"ל, כתב: וגם הראיה שהביא מג"א בסי' נ"ח סק"א ממש"ש ב' שית דלילא ותרתי דיממא הוא לפי מ"ש תוס' דהמשמרות מסיימין בעלות השחר¹⁶.

אבל לפי מה שכתבתי שהוא שקר מפורסם, שהשש שעות [דלילא] הם מחצות הלילה ומסיימין ביום בינוני בנץ החמה וכנ"ל, מוכח להיפך דמנץ החמה חשבינן. וגם קושיית תוס' הנ"ל ד"ה למאן מתורצת בזה שר"א לטעמיה דאמר וגומרה עם הנץ החמה דודאי ההודעה היא¹⁷ אינה לזריזים כי אם למתעצלים כמ"ש [על הפסוק] הדלת תסוב על צירה [ועצל על מטתו (משלי כ"ו י"ד)] זה השוכב באשמורה אחרונה¹⁸. וגם לר' יהושע [דס"ל שק"ש עד ג' שעות] נפ"מ לותיקים, ולשאר עמא [דבירושלים שקוראים ק"ש עם הנץ החמה כמ"ש ביומא ל"ז ב', וע"י הסימן דאשה מספרת יידעו להזדרז], ואף שזמנו מעלות השחר, מכל מקום שיעור של ג' השעות דחשיב ר' יהושע בגמ' שם הוא מנץ החמה ולמעלה כדרך כל השעות דבכל מקום שהחשוב הוא מנץ החמה. עכ"ל הנוגע לענינו.

לסיכום, דעת הגר"א בהדיא דשעות המשמרות נמנות מהשקיעה עד הנץ החמה.

ד. ונפנה כאן להביא את דברי בעל המנחת כהן, מרא דעניני הזמנים, כיון שדבריו תואמים ממש לשיטת הגר"א. שמתחילה (במאמר ב' פרק ו') כתב להוכיח מהסוגיא דידן דמונים זמן ק"ש כהתרומת הדשן מעה"ש עד צאה"כ, ובסוף שעה ג' הוא זמן ק"ש, וצירף דברי התוס' עם דברי הגמ' בע"ב שית דלילא ותרתי דיממא ממש כדברי המג"א, ושוב הדר ביה ליישב הסוגיא כדעת הלבוש שמונים ג' שעות לפי חישוב מהנץ לשקיעה וביאר הסוגיא וז"ל:

והנה לראיה שהבאתי לדעת בעל תרומת הדשן ממה שאמרו בברכות: אי תחלת משמרות קא חשיב תחלת משמרה ראשונה סימנא למה לי אורתא הוא, ופירש רש"י צאת הכוכבים, וא"כ נראה שתחלת משמרה ראשונה ושעה ראשונה של הלילה היא בצאת הכוכבים. אפשר לומר לדעת בעל הלבושים שמה שאמרו אורתא הוא לאו היינו צאת הכוכבים כמו שפי' רש"י, אלא שעת שקיעת החמה, וכי האי גונא אשכחן טובא גמרא וכההיא דפסחים שהבאתי למעלה, ורש"י עצמו פירש שם שאורתא הוא שקיעת החמה. וא"כ תחלת משמרה ראשונה ושעה ראשונה של הלילה היא בשקיעת החמה. ואע"פ שזמן קריאת שמע של ערבית אינו אלא עד צאת הכוכבים, היינו משום דקודם זה לא הוי זמן שכיבה ואין בזה דוחק שהרי לא אמרו שזמן קריאת שמע מתחיל בתחלת משמרה ראשונה אלא שזמנה משעת צאת הכוכבים ונמשך זמנה עד סוף האשמור' הראשונה לדעת רבי אליעזר שהוא שלישי הלילה מן השקיעה עד הזריחה, ואין כל המשמרה הראשונה שהן ד' שעות זמן קריאת שמע של ערבית אלא בלבד משעת צאת הכוכבים עד סוף האשמורת הראשונה שהן ג' שעות פחות חומש שעה [א"ה]. כיון דיש לפחות 72 דק' מהשקיעה הראשונה עד צאה"כ דר"ת לקריאת שמע של ערבית].

וכן קודם משמרה אחרונה שהיא בשעת הנץ החמה מתחיל זמן קריאת שמע של שחרית משיכיר בין תכלת לכרתי לדעת רבי אליעזר, ולדעת אחרים משיכיר את חבירו הרגיל אצלו קצת ברחוק ד' אמות, משום שכבר הוא זמן קימה. ונמשך זמנה לדעת רבי יהושע עד ג' שעות ביום שכן דרך מלכים לעמוד בג' שעת ולדעת רבי אליעזר עד הנץ החמה שהיא תחלת משמרה ראשונה ושעה ראשונה של היום משום שכבר קמו רוב בני אדם ולא הוי זמן קימה.

והנה לפ"ז מה שאמרו סוף משמרה אחרונה סימנא למה לי יממא הוא, צריך לומר דהיינו בשעת הנץ החמה שהוא תחלת יומה של חמה. ואף שאמרו למאי נפקא מינה למקרי קריאת שמע למאן דגני בבית אפל כי שמע אשה מספרת עם בעלה ליקום וליקרי, ואם סוף משמרה אחרונה

¹⁵ כידוע, על פי הגהות 'חילופי גירסאות עפ"י כת"י" שחובר ע"י הרה"ג ר"א קליינערמאן ז"ל שעמל הרבה בהעתקת וביורוק כתי"ק הגר"א ז"ל ונדפסו בסוף מסכת סנהדרין בש"ס וילנא, כתב שם שדברי רבינו בסי' תני"ט סק"ה המיישבים את השיטה שאורך מיל הוא י"ח דקות הוסיף המעתיק עפ"י מה שכתב רבינו בשנות אליהו ריש ברכות דחידש בעת זקנותו מה דליתא בעצם כ"ק על שו"ע, וסיים שם ולא יפה עשה המעתיק שחיצו דברים שסותרים לכאן כאלו בדבור אחד נאמרו.

¹⁶ כאן מפרש בהדיא רבינו את ראיית המג"א כביאור האחרונים הנ"ל, דהוא ראה מהגמ' לדעת התוס', וכן כתב לבראו הדמשק אליעזר, וז"ל: וע"ז כתב רבינו דאה"נ דלהתוס' יש ראה מהא דאיתא דשיתא דלילא ותרתי דיממא הוי ב' משמרות ש"מ דחשבינן הג' שעות מעלות השחר, דאל"כ הרי מה שמעלות השחר עד הנץ החמה הוי יותר מן ב' משמרות כנ"ל, אך רבינו מדחה דברי התוס' דגם הג' משמרות יש לחשוב מן תחלת שקיעה עד הנץ החמה, וא"כ השש שעות מחצי הלילה יומשך עד הנץ החמה, ושפיר עולה עם הב' שעות שמהנץ החמה ולמעלה לב' משמרות, ואדרבה יש ראה משם דהג' שעות דק"ש הוא מהנץ החמה דאל"כ כיון דהשש שעות דלילה לפי שיטת רבינו יכלו בנץ החמה כמו דהוי לילה בכל מקום, א"כ כשנחשוב בק"ש הג' שעות מעלות השחר אז יחסר מב' משמרות מה שמעלות השחר עד הנץ החמה.

ויש לציין דהחזו"א (ס' י"ג סק"א ד"ה והמ"א) דחה ראיית המג"א מתוס', ויש בזה שינוי מדברי הגר"א, דלהגר"א מבאר ששיטת תוס' כשיטת המג"א אלא שהגר"א חולק על שניהם, ולהחזו"א שם אין להוכיח מתוס' כהמג"א עי"ש ואכ"מ. ועכ"פ הנושא הוא רק לענין סוזק"ש אי מנין מעה"ש או מהנץ, אבל לכו"ע דעת תוס' דסוף משמרה ג' בעלות השחר.

¹⁷ פ"י, הסיבה שאמרה הגמ' לדעת את סוף זמן האשמורה השלישית, והיא, "למקרי ק"ש למאן דגני בבית אפל ולא ידע זמן ק"ש אימת, וכיון דאשה מספרת עם בעלה ותניוק וינק משדי אמו ליקום וליקרי", הודעה זו היא למתעצלים, כי הזריזים כבר קמו וקראו לר"א בזמן משיכיר, דהוא כשעה קודם הנץ, והמתעצלים ששהו על מיטתם, קוראים בסוף זמן ק"ש והוא לר"א בהנץ.

¹⁸ פ"י לאדם זה ההודעה היא שיזדרז לקרוא תיכף לפני שיחלוף סוף זמן ק"ש שלר"א הוא בהנץ החמה, כמ"ש וגומרה עד הנץ החמה. ומה שלתוס' הוא זמן הקימה למזדרזים לקרוא, עד שהקשו והרי סוף האשמורה הוא בעה"ש ועוד לא הגיע זמנה משעלה עה"ש עד משיכיר, לרבינו הוא בהיפך שכיון שסוף אשמורה ג' הוא בהנץ החמה, ההודעה היא לעצל להזדרז מאד ולקרוא לפני שתנץ החמה ויחלוף זמן קריאתה, וראה לעיל באמרי נועם שמבאר שצ"ל שזמן הסימן הוא כמה רגעים לפני הנץ, וכן ביאר המנחת כהן.

והנה לשון רבינו: "כמ"ש הדלת תסוב על צירה [ועצל על מטתו (משלי כ"ו י"ד)] זה השוכב באשמורה אחרונה", נראה איזו דרשת רבותינו, ולא נמצא בלשון חזו, אמנם כוונתו לדרשתם באבות דרבי נתן (פכ"א): שיה של שחרית [המוציאה את האדם מן העולם] כיצד, מלמד שלא יתכוין אדם לישן עד שתעבור עליו זמן קריאת שמע שאם ישן עד שתעבור עליו זמן קריאת שמע נמצא בטל מן (התורה) [הגהת הגר"א: הקריאת שמע] שנאמר הדלת תסוב על צירה ועצל על מטתו. ע"כ. פ"י, דלר"א הישן באשמורה האחרונה ולא קם עד סופה דהיינו הנץ, הפסיד וביטל את מצוות ק"ש.

היא בשעת הנץ החמה איך יקרא אז את שמע אם כבר עבר זמנה לדעת רבי אליעזר, אפשר לומר שמה שאמרו שבסוף משמרה אחרונה אשה מספרת עם בעלה אינו בסופה ממש אלא סמוך לה, ולכן מי שישן בבית אפל כשישמע שהאשה מתחלת לספר עם בעלה ידע שבודאי כבר הוא סמוך (לשקיעת) [לזריחת] החמה, ושכבר הגיע זמן קריאת שמע קודם לכן ואז יקום במהרה ויקראנה קודם שיעבור זמנה.

וכן נראה שפירש רש"י שכתב אשה מספרת עם בעלה כבר הגיע קרוב ליום ובני אדם מתעוררים משנתם והשוככים יחד מספרים זה עם זה עכ"ל, הנה שכתב שקרוב ליום בני אדם מספרים זה עם זה לא בתחלת היום ממש¹⁹.

והשתא ניחא מה שהקשו התוספות איך אמרו כיון שאשה מספרת עם בעלה ליקום וליקרי והלא בעלות השחר עדיין לא הגיע זמן קריאתה לדעת רבי אליעזר, ולפי מה שפירשנו שמה שאמרו ימא הוא היינו סמוך (לשקיעת) [להנץ] החמה אתי שפיר כי אף שכבר הגיע זמן קריאתה קודם לכן משעה שמכיר בין תכלת לכרתי מכל מקום עדיין הוא זמן קריאה עד שתנץ החמה, הלכך כשישמע אשה מספרת עם בעלה ליקום וליקרי מיד קודם שיעבור זמנה שהוא לאחר הנץ החמה. ולדעת רבי יהושע שסובר שזמנה מן התורה הוא עד ג' שעות ביום יש לו זמן הרבה לקרותה אחר שיקום.

וסיים שם: שבדברים של דברי סופרים נראה לי שראוי לנהוג כדעת בעל הלבושים בין לקולא בין לחומרא, לפי שדעת זו נראית יותר אמיתית כמו שהוכחתי למעלה. עכ"ל.

היוצא מדבריו דומני המשמרות שהם מדברי סופרים יש לנהוג בחשבון השעות כהלבוש דמונים זמני המשמרות מהשקיעה להנץ החמה.

ה. ונברר כעת דעת הגר"א בזמן סוף משמרת שניה.

דהנה כתב רבינו באמרי נועם על תירוץ הגמ' השני דסוף משמרות חשיב: ואב"א כולו סוף משמורת קחשיב, ר"ל המשמר הראשון והאחרון חושב הסוף שלהם, אבל משמר האמצעי קאי כדאמר בתחלה אמצעית דאמצעיתא, ומשום דחצות לילה שהוא עת רצון הוא מפורסם בכל ספרי הקבלה ובוזוהר על כן צריך לפרש כן. והשתא כולו משמרות צריך, לר"א סוף משמורה הראשונה, לחכמים אמצעית דאמצעיתא היינו חצות הלילה, לר"ג סוף משמורת האחרון שהוא עמוד השחר.

ומכאן מבואר דס"ל לרבינו גם לתירוץ השני דאין משמעות לסוף אשמורה שניה, רק לאמצעיתה שהוא זמן חצות. והוא דלא כהרא"ש והטור והשו"ע הנ"ל. ויש לציין לשיטת רבינו הגר"א את סוף אשמורה א' שעתיים קודם חצות, וחצות, וסוף אשמורה ג' שהוא בסוף הלילה.

והנה ללא קשר להנ"ל מצינו לכאן דבר תימה בביאור הגר"א לשו"ע סי' א', ע"ד מרן בשו"ע דהמשכים להתחנן יכוון לשעות שמשתנות המשמרות, וז"ל: דחמור נוער [כו'²⁰], וכלבים צועקים עד חצות, ובסוף הלילה אשה מספרת עם בעלה, ועי' זוהר וכו'. עכ"ל.

ולכאורה הוא תמוה מאד, דבשלמא חמור נוער הוא בסוף אשמורה א' והוא ב' שעות קודם חצות, ואשה מספרת עם בעלה הוא סוף אשמורה ג' בסוף הלילה. אבל כלבים נובחים מבואר בסוגיא בהדיא בתירוץ שני שהוא סוף משמרה שניה שהיא ב' שעות אחר חצות, ואיך קאמר רבינו דכלבים צועקים מסתיים בחצות. וכן מצאתי שהקשה בדמשק אליעזר, והאריך לייסד שם יסוד מחודש כדי ליישב דברי רבינו.

אמנם עם דברי רבינו באמרי נועם יתיישב הכל בטוב טעם, ורבינו לשיטתו, דגם לפי תירוץ שני זמן משמרה שניה הוא באמצעה בחצות הלילה, והכלבים צועקים עד חצות בלבד, והכל מכח דברי זהו והמקובלים שהזכירם באמרי נועם וציין למקומם בביאורו, דמשמע שם שפיר דכלבים נובחים עד חצות בלבד. ויבואו דבריו באמרי נועם ויגלו ויבארו את דבריו הסתומים בביאורו.

¹⁹ ואמנם בדעת רש"י עצמו הסובר דהמשמרה מסתיימת בעה"ש אי אפשר לפרש כדברי רבינו, רק כתירוץ תוס' דאדרבה יש זמן מעה"ש עד משיכיר שהוא תחילת זמן ק"ש לר"א. וראה לעיל ד"ה א"ה בדברי המגיה לאמרי נועם שעמד בזה.

²⁰ נוסף ע"פ ביאור הגר"א מכת"י הנדפס בישורון ד', דחמור נוער הוא עד סוף אשמורה ראשונה בלבד, וראה בהערה הבאה.

ושור"ר בביאור רבינו על האגדות, שכתב וז"ל: ואיבעית אימא כולהו כו'. קאי אמשמרה אחרונה²¹, אבל לעולם אמצעית דאמצעיתא, ופליגי במתניתין בג' זמנים אלו²².

לסיכום, דעת רבינו דהעת רצון של משמרה שניה אינו בסופה כפשטות הסוגיא, אלא באמצעה והוא זמן חצות הלילה.

ו. דעת רבינו המלבי"ם. הנה המלבי"ם בחיבורו ארצות החיים, סלל לעצמו דרך חדשה, והאריך הרבה באורך וברוחב בסוגיא דא, ואחר שהביא דברי השו"ע כצורתם בחיבור לב הארץ (שהוא פנים חיבורו העיקרי להלכה) כתב על דבריו את דעתו להלכה, וז"ל:

ודעת הזוהר, דהא דחשבינן המשמורת בשלישי הלילה, הוא דוקא בעת אשר הימים והלילות שוים כל אחד י"ב שעות, אבל בעת שהלילות ארוכות יותר מי"ב שעות, אז מה שהלילה עודפות מי"ב שעות מלפניה ואחריה שייכים אל היום, ואם הלילה י"ח שעות אזי שלש שעות שבתחלת הלילה ושלש שבסופה שייכים לענין עת רצון אל היום ואחר שלש שעות מתחלת הלילה מתחיל ראש משמורה ראשונה, וסוף משמורה אחרונה הוא שלש שעות קודם היום. ובלילות הקצרות מי"ב שעות, חשבינן מן היום לתחלת הלילה ולסופה מה שחסר מי"ב שעות, ואם הלילה ששה שעות, מתחיל ראש משמורה ראשונה שלש שעות קודם הלילה, ושלש שעות (קודם) [אחר]²³ היום סוף משמורה אחרונה, וכן עיקר. עכ"ל.

ובחיבורו ארץ יהודה (והוא מקורי הדינים בהרחבה עם ראיות ושורשי הדינים של פנים חיבורו לב הארץ) כתב: עתה נבאר לענין חשבון המשמורת, דהנה לדעת המג"א והשערי ציון יש לחשוב המשמורת י"ב שעות של תחלת הלילה והמותר שייך ליום, דכמו שפי' דברי הזוהר לענין חצות כן יפורש לענין המשמורת, ועיקר דברי הזוהר על המשמורת נאמרו, וכ"מ ממה שכתב המג"א דלתירוץ א' (ברכות ג') דחשיב אמצעית דאמצעיתא משמע שחצות עת רצון הוא. ואם איתא דהמשמורת חשבינן לפי הלילה, לא משכחת שיהיה זמן חצות באמצעות דאמצעיתא כלל, רק שתי פעמים בשנה, וע"כ דעתו שגם לענין המשמורת חשבינן המותר מי"ב שעות של הלילה אל היום. ואמנם אחר שכבר הראיתי שחצות הוא באמצעית הלילה, ממילא מוכרח לפרש מ"ש בזוהר, דאי אתוספן שעתין בליליא אינון שעתין דמתוספן דיממא אינון, אין פרושו שהשעות המתוספן בסוף הלילה שייכים אל היום, אלא כפי' שהשעות שמלפניה ומאחריה שייכים אל היום. למשל בלילה של י"ח שעות אזי שלש שעות שבתחלת הלילה ושלש בסופה שייכים אל היום, ומשמר הראשון מתחיל שלש שעות בלילה, ובלילה של ששה שעות, מתחיל משמר הראשון שלש שעות קודם הלילה, ומשמר האחרון כלה שלש שעות על היום, באופן זה יהיה חצות תמיד באמצע הלילה (והא כפי' השב יעקב בשו"ת ס"א ובמור וקציעה).

והמעין בראשית ההשקפה, יראה שהש"ס חולקת עם הזוהר בזה, כי בברכות (דף ג' ע"א), על מה שאמרו במשנה עד סוף האשמורה הראשונה, מקשה מאי קסבר ר"א, אי קסבר שלש משמורת הוה הלילה, לימא עד ארבע שעות, ואי קסבר ארבע משמורת הוה הלילה לימא עד שלש שעות וכו', והשתא לדעת הזוהר אין כאן קושיא כלל, דהא סוף האשמורה הראשונה, אינו בשלש או בארבע שעות לעולם, אלא שתי פעמים בשנה. וגם דעת המג"א לא תנקה מקושיא זו, דהא שעות שבמשנה הם שעות זמניות, (כמ"ש הרמב"ם כנ"ל) וכשאומר עד סוף האשמורה חשבינן שעות שוות. ועוד האריך בקושיות ע"ש.

ולהשוות דברי הזוהר עם דברי הש"ס נראה על פי מש"כ בגמרא שם, לעולם קסבר שלש משמורת הוה הלילה, והא קמ"ל דאיכא משמורת ברקיע ואיכא משמורת בארעא, וגירסת הרא"ש דאיכא משמורת ברקיע, כי היכי דאיכא בארעא. ולפ"ז נראה שיש חילוק בזה בין משמורת שברקיע, ובין משמורת שבארעא, דאע"ג דבמשמורת שבארעא אין ספק שגם הזוהר מודה, דחשבינן הלילה לפי גדלה וקוטנה בכ"מ, מ"מ במשמורת שברקיע איזה סברה י"ל שיהיה שם לילה ארוכה וקצרה, שזה תלוי בחילוף המקומות והתרחקם מן המשוה, ולא שייך זה למעלה. וממילא הזוהר שמדבר בהדיא על התחלקות המשמורת למעלה, ושיר של מלאכים, שפיר אמר שהרוצה לכיין עת ההוא למטה, צריך ללות מן היום אל הלילה בימים הארוכים, ומן הלילה אל היום בימים הקצרים, אבל הגמ' שם הלא מדבר ממשמורת שבארץ, כי מ"ש משמורה ראשונה חמור נוער, מבואר דקאי על משמורה שבארץ, וממילא מקשה שפיר סימנא למה לי. ומה שאמרו במשנה, עד סוף האשמורה, לגירסת רש"י

²¹ יש להתבונן דמפרש רבינו לשון הגמ' כולו סוף משמורת חשיב על משמרה האחרונה בלבד, וכן משמע בדבריו בביאור הגר"א סימן ב' דלעיל, דחמור נוער וכלבים צועקים מסתיים בחצות וא"כ כולו סוף משמורת חשיב דגמ' על משמרת שלישית דווקא, ותימה רבה לומר כן, דכולו דגמ' יהיה קאי רק על משמרת אחת. ועו"ק דבאמרי נועם כתב "כולו סוף משמרת קחשיב, ר"ל המשמר הראשון והאחרון חושב הסוף שלהם", וא"כ מפרש על ראשונה ואחרונה.

²² וצ"ל דבאמת קאי על ראשונה ואחרונה כהאמרי נועם, וביאור הגר"א יש להגיה תיבת וכו' כדהבאנו מהכ"י, וחמור נוער אינו עד חצות רק עד סוף אשמורה ראשונה. ומש"כ כאן בביאורו על האגדות דקאי על משמרה אחרונה, ר"ל אף על אחרונה מלבד הראשונה, ועדיין צ"ב למה כתב רבינו לשון כזו שאפשר לטעות בה. וידידי הגאון רבי אפרים לנדי שליט"א העירני דבמס' יבמות דף כ"ז א' איתא בגמ': מאי אחד חולץ לכולן נמי דקאמר, אאמצעית. והא כולן קאמר, כיון דרובה גביה, קרי ליה כולן. וכתב הריטב"א שם: ופרקינן כיון דרובה גביה. פי' שחולץ לשתים, כולן קארי ליה. פי' דחולץ לכולן דקאמר היינו שחולץ לרובן, ולרובן קארי כולן כדאמרין בעלמא הגוי כולו וכולו כרובו. ע"כ. וכונתו לגמ' הוריות ג' ב' עיי"ש. וא"ש דאשכחן כולו דלא קאי על הכל ממש אלא קאי על הראשונה והאחרונה. [ויש לציין דברוב כה"י של התלמוד איתא: רב אשי אמר 'לעולם' סוף משמורת קא חשיב, וליתא תיבת כולהו].

²³ פי' סוף דברי רבינו הוא כדהרחיב באמרי נועם: והשתא כולהו משמורת צריך, לר"א סוף משמורה הראשונה, לחכמים אמצעית דאמצעיתא היינו חצות הלילה, לר"ג סוף משמורת האחרון שהוא עמוד השחר. וראה לעיל אות ג' ד"ה ויש להקשות שהקשנו דהגר"א לשיטתו סוף משמרה ג' הוא הנה"ח אבל סוזק"ש לר"ג הוא עד שיעלה עמוד השחר, עיי"ש.

²³ בנדפס איתא 'קודם', אבל הוא טעות סופר וצ"ל 'אחר', ושור' שתוקן זאת בלוח התיקון שבתחילת הספר.

הוא מבואר דקאי על משמורת שבארץ, (וגם במה שמקשה מאי קסבר וכו') ג"כ ידע שיש משמורת בארעא, והתרצן לא חידש לו. רק שדבר זה קמ"ל במתניתין, ועיי"ש במהרש"א).

ולגרי' הרא"ש א"ע שלמסקנא מדבר ממשמורת שברקיע, מ"מ המקשה שלא ידע עדיין שיש משמורת ברקיע והיה מפרש על משמורת שבארעא שפיר מקשה לימא עד ארבע שעות, כי משמורת שבארץ נחשבים לפי הלילה, ומתרץ דקמ"ל דאיכא משמורת ברקיע וממילא בל"ז סרה קושייתו דהא שוב א"א למיתני עד ארבע שעות דמשמורת שברקיע אינם בארבע שעות כנ"ל. ובזה מיושב מה שהקשה במעדני מלך, ובכ"ש לגירסת הרא"ש. עיי"ש עוד שהאריך.

ובסיום דבריו כתב: זאת תורת העולה, אחר שתקנתי דברי הזוהר עם דברי הש"ס יחדיו, שניהם מתאימות עולים בקנה אחד כפתור ופרח, ממילא העיקר להלכה כדעת הזוהר, וכן פסקתי בלב האריך. עכ"ל.

היוצא לפי דבריו, שחצות הלילה הוא בדיוק י"ב שעות אחר חצות היום (ודלא כהמג"א והשערי ציון שש שעות שוות אחר צאה"כ אז הוי חצות הלילה). וקודם חצות שש שעות שוות כל השנה הוא תחילת אשמורה א' ושש שעות שוות אחר חצות הוא סוף משמרה ג', ולא איכפת לן אם השש שעות שקודם חצות הם ביום כגון בקיץ שהלילה קצר, או שיתחיל מנינם רק אחר כמה שעות בלילה כגון בחורף. וכן לחצי השני של הלילה, אחר שש שעות מחצות מסתיים ענין האשמורות, בין אם הוא באמצע הלילה כבחורף ובין אם הוא בתוך היום כבקיץ שהלילה קצר, כיון דלענין עת רצון דשמיא נקבעים השעות כך ואפילו שסוף משמרה ג' ייצא בתוך שעות היום דלמחר, אחר הנץ, לא איכפת לן בזה.

ז. בהערה נכתוב בעוה"י מעט דברי חיזוק לקיום הלכה זו כתקנה²⁴.

²⁴ כתב המסילת ישרים (פרק י"ט) בתנא ד"א ז"ל אמרו: כל חכם מישראל שיש בו דברי תורה לאמתו, ומתאנח על כבודו של הקב"ה כו', כל מימי, ומתאוה ומיצר לכבוד ירושלים ולכבוד בית המקדש ולישועה שתצמח בקרב ולכינס גליות, זוכה לרוח הקודש בדבריו וכו', נמצאת למד שזאת היא הכוונה המעולה שהיא רחוקה לגמרי מכל הנאת עצמו, ואינה אלא לכבודו של מקום ולקידוש שמו יתברך המתקדש בבריותיו בשעה שעושים רצונו, ועל זה אמרו (זהר כי תצא): איזהו חסיד המתחסד עם קונו. והנה החסיד הזה מלבד העבודה שהוא עובד במעשה מצותיו על הכוונה הזאת, הנה ודאי צריך שיצטרע תמיד צער ממש על הגלות ועל החורבן, מצד מה שזה גורם מיעוט כביכול לכבודו ית', ויתאוה לגאולה לפי שבה יהיה עילוי לכבוד השם יתברך, והוא מה שכתב התב"א שהבאנו למעלה, ומתאוה ומיצר לכבוד ירושלים וכו', ויתפלל תמיד על גאולת בני ישראל והשבת כבוד שמים לעילוי. ואם יאמר אדם מי אני ומה אני ספון שאתפלל על הגלות ועל ירושלים וכו', המפני תפילתי יכנסו הגליות ותצמח הישועה? תשובתו בצדו, כאותה ששינו (סנהדרין ל"ח): לפיכך נברא אדם יחיד כדי שכל אחד יאמר בשבילי נברא העולם, וכבר נחת רוח הוא לפניו יתברך שיהיו בניו מבקשים ומתפללים על זאת, ואף שלא תעשה בקשתם מפני שלא הגיע הזמן או מאיזה טעם שיהיה, הנה הם עשו את שלהם והקב"ה שמח בזה:

ועל העדר זה הדבר התרעם הנביא (ישעיה נ"ט): ירא כי אין איש וישתומם כי אין מפגיעו, ואמר (שם ס"ג): ואביט ואין עוזר ואשתומם ואין סומך, ואמר (ירמיה ל'): ציון היא דורש אין לה, ופי' ז"ל (סוכה מ"א): חסדך דבעיא דרישה. הרי כאן שחייבים אנחנו בזה, ואין לנו ליפטר מפני מיעוט כחננו, כי על כיוצא בזה שינו (אבות פ"ג): לא עליך המלאכה לגמור ואי אתה בן חורין ליבטל הימנה, ואמר עוד הנביא (ישעיה נ"א): אין מנהל לה מכל בנים ילדה ואין מחזיק בידה מכל בנים גדלה. ואמר (שם מ'): כל הבשר חציר וכל חסדו כצוף השדה, ופי' ז"ל (תיקונים): שכל חסד שעושים לעצמם הם עושים לטובת נפשם ולהנאתם, ואינם מתכוונים לכוונה השלמה הזאת, ולא מבקשים על עילוי הכבוד וגאולתן של ישראל, שהרי אי אפשר לכבוד העליון להתרבות אלא בגאולתן של ישראל וברבוי כבודם שזה תלוי בזה באמת, וכמו שכתב בתד"א שהזכרתי ומתאנח על כבודו של הקב"ה ועל כבודו של ישראל:

נמצאת למד שב' דברים יש בענין זה, אחד הכוונה בכל מצוה ועבודה שתהיה לעילוי כבודו של מקום במה שבריותיו עושים נחת רוח לפניו, ועוד הצער והבקשה על עילוי כבודו של ישראל ושלותו. עכ"ל ועיי"ש עוד.

והמבי"ט כתב בזה ספרו בית אלקים (שער התפילה, פרק שבעה עשר) דברים מלהיבים מאד, וז"ל: טעם התפלה שאנו מתפללים על הגאולה ועל הישועה גם כי בעוה"ר עברו אלף וכמה מאות מהשנים ולא נתקבלה תפלתו, ופירוש דר"ל כל המתאבל על ירושלים זוכה ורואה בשמחתה כו', ופסוק דרשו ה' בהמצאו וגו'.

בהיות תפלת הצבור נשמעת תמיד, צריכין אנו לבאר ענין תפלת ביאת הגאולה שאנו מתפללים אותה מזמן החורבן ערב ובקר וצהרים ברכת גואל ישראל, ומהר לגאלנו כו', תשכון בתוך ירושלים עירך, את צמח דוד עבדך כו', ואין אנחנו נענים בהיות תפלה זו נאמרת בכל יום ג"פ מפי כל ישראל בכל מקומות מושבותיהם, ואי אפשר אלא שתהיה נאמרה בכוונה בקהל מן הקהלות ומפי צדיקים וישרים, וכן מה שאמרו ז"ל (תענית ל') כל המתאבל על ירושלים זוכה ורואה בנחמתה, כדכתיב (ישעיה ס"ו) שישו אתה משוש כל המתאבלים עליה, כמה וכמה צדיקים וחסידים התאבלו ולא זכו לראות עדין בנחמתה.

ולתשובה זו אני אומר כי כבר נתבאר כי המתפלל על דבר גם כי לא נענה לא יגע לריק, אלא שיש שכן לפעולתו במה שמקיים מצות עשה, ומכיר ויודע כי אין מי שיוכל להשלים חסרונו ית' אם הוא ית', כ"ש בהתפללו על ענין גדול הערך שהוא גאולתן של ישראל, והיות כוונתו כדי שתתפרסם גדולת האל יתברך ויהיה ביום ההוא ה' אחד ושמו אחד, שיש לו שכן גדול בלי ספק אלא שענין קבלת תפלה זו שהיא כוללת לכל ישראל אינה תלויה בכוונת קהל מן הקהלות בתפלה, אלא שהיה צריך כוונת רוב כל ישראל בה כיון שהיא כוללת לכלם, ואף בכונה בה צריכים לעשות תשובה שלימה כדי שיענו, וכמ"ש (תהלים צ"ה) היום אם בקולו תשמעו, ומבלי זה אין תפלתם מקובלת גם כי תהיה בכוונה ביום מן הימים ית' רוב ישראל, כי הוא כמו גזר דין שיש עמו שבועה דלא מקרע אפי' לצבור, עד אשר יבא עתה יומיה ימשכו, כדכתיב (ישעיה ס') בעתה אחישנה, (סנהדרין צ"ח) זכו אחישנה לא זכו בעתה. ונראה כי על ענין נפלא כזה שהיא גאולתן של ישראל גאולה נצחית שאין אחריה גאולה, צריך להרבות בתפלה, דורות ראשונים ואחרונים. ומועילה תפילת הראשונים לתפלת האחרונים, ויותר נקל הוא לאחרונים הקרובים יותר לזמן הגאולה, שתתקבל תפלתם מהראשונים מב' טעמים.

הטעם הראשון כי הרחוקים מן זמן הגאולה הם צריכים הפצר והעתר יותר לשתקובל תפלתם לדבר רחוק אלף שנים מהזמן מאותם שהם רחוקים מת"ק שנה, ואותם שאינם רחוקים מזמן הגאולה אלא כמה שנים הוא יותר נקל להם שתקובל תפלתם בהיות תפלתם שוה, וכן הקרוב קרוב קרובה תפלתו להיות נשמעת, דמיון העומד רחוק מן המדינה שלא תקפץ לו הדרך כל כך מהרה כמו העומד קרוב להמדינה.

טעם ב', כי להיות הענין גדול הערך צריך ריבוי תפלות דור אחר דור כדי שתקובל תפלת הגאולה, ובהיות נשלמות תפלות הצריכות וידועות לו ית', אז בדור ההוא תקובל תפלתם, גם כי בזמנים הקודמים לא היתה מקובלת, ובעת שנשלם סכום התפלות הצריכות תקובל התפלה, לא בשביל תפלה זו לבד, כ"א בהצטרף אותה עם התפלות הקודמות, באופן שכל התפלות הקודמות הן מועילות גם כן, וכשתתקבל תפלה זו לדור אחרון כשתצטרף עם הקודמות, הרי היא כאילו נתקבלה תפלת הראשונים, כיון שהיתה סעד לקבלת תפלה זו.

ועוד אני אומר, כי תפלת כל הדורות הראשונים נתקבלה לעצמם גם כן, גם כי לא היתה התשובה ביניהם, וביאור זה הוא כי אחר זמן הגאולה יהיה תחיית המתים ויבנה בית המקדש ויזכרו כל הדורות הראשונים לראות הגאולה חלף עבודת תפלתם שהתפללו בזה העולם והיו מצפים לגאולה וזכו אליה, כי מתחלת הדינים בעוה"ב הוא (שבת ל"א) צפית לישועה, כי המצפים אליה זוכים לראות בשמחת הגאולה, ושאינם מצפים לה אינם זוכים.

ועל דרך זה יתישב מה שאמרו (תענית ל') כל המתאבל על ירושלים זוכה ורואה בנחמתה כדכתיב שישו אתה משוש, כי מצד התאבלו ראוי להיותו חי בזמן הגאולה ולזכות בנחמת ציון, וכן קודם התחיה אפשר כי בסוד הגלגול ימצאו בזמן הגאולה האנשים המצפים לגאולה והמתפללים עליה בכל הזמנים הקודמים, והרי זכו ונתקבלה תפלתם לעצמם ממש, שכיון שתפלת האחרונים קרובה להתקבל כפי מה שביארנו, יותר ראוי ומוחיב לדורות האחרונים לשוב בתשובה שלימה לפניו בתפלה ובצדקה כדי שיזכו לגאולה הקרובה אליהם, וכשהם מריצים ידיהם ח"ו נענשים, ולכך אמר הנביא עליו השלום (ישעיה נ"ה) דרשו ה' בהמצאו קראוהו בהיותו קרוב, לרמוז על שני הטעמים שכתבתי בדורות האחרונים, כי בהמצאו מורה על הטעם השני, כי לפי ריבוי התפלות שמימי עולם ושנים קדמוניות יהיה נמצא אלינו, קראוהו בהיותו קרוב כפי טעם הראשון, שקרובה היא שתתקבל תפלת האחרונים מן הראשונים בהיות כוונתם ותשובתם שוה.

ולראשונים שלא נתקבלה תפלתם לעצמם כי אם בזמן התחיה סמך דניאל הכתוב של (דניאל י"ב) ורבים מישיני עפר יקיצו וגו', למה שאמר (שם) ובעת ההיא ימלט כל הנמצא כתוב בספר, כלומר הנמצאים ימלטו מן הצרה ההיא ויזכו לראות הגאולה, ואותם שהם ישיני עפר לא יראו בצרה חלף מה שלא זכו לראות הגאולה קודם, ועתה יקיצו לחיי עולם, וכן דרך זה יתישב מה שאמרו (תענית ל') כל המתאבל על ירושלים זוכה ורואה בנחמתה כדכתיב שישו אתה משוש, כי מצד התאבלו ראוי להיותו חי בזמן הגאולה ולזכות בנחמת ציון, וכן קודם התחיה אפשר כי בסוד הגלגול ימצאו בזמן הגאולה האנשים המצפים לגאולה והמתפללים עליה בכל הזמנים הקודמים, והרי זכו ונתקבלה תפלתם לעצמם ממש, שכיון שתפלת האחרונים קרובה להתקבל כפי מה שביארנו, יותר ראוי ומוחיב לדורות האחרונים לשוב בתשובה שלימה לפניו בתפלה ובצדקה כדי שיזכו לגאולה הקרובה אליהם, וכשהם מריצים ידיהם ח"ו נענשים, ולכך אמר הנביא עליו השלום (ישעיה נ"ה) דרשו ה' בהמצאו קראוהו בהיותו קרוב, לרמוז על שני הטעמים שכתבתי בדורות האחרונים, כי בהמצאו מורה על הטעם השני, כי לפי ריבוי התפלות שמימי עולם ושנים קדמוניות יהיה נמצא אלינו, קראוהו בהיותו קרוב כפי טעם הראשון, שקרובה היא שתתקבל תפלת האחרונים מן הראשונים בהיות כוונתם ותשובתם שוה.

וכמו שאמרו על הונא בר נתן שנתקיים בו (ישעיה מ"ט) והיו מלכים אומניך, ואין לך דור מן הדורות שאין בא עליו אי זו צרה והוא יתברך מושיע אותם וגואלם מיד חזק מהם, ואף בלי צרה, להעמיד אותם ולקיימם בין כל האומות, הוא מצד תפלתם על הגאולה, כי הוא יתברך רואה ומשיגח בעיניו וטרם יקראו עונה אותם, וטרם מכה ציץ רפואה יפרח, ואם כן הרי הוא כעין גאולה בכל דור ודור, וכמו שכתוב (ויקרא כ"ו) ואף גם זאת בהיותם ארץ אויביהם וגו'.